

- Скажіть, чому Ви в ті роки не згадували публічно про всім відомий, але офіційно замовчуваний голод в Україні?
 - Скажіть, будь-ласка, чому Ви голосували за безальтернативного кандидата в депутати, оминаючи традиційну кабінку?
- Зважте, так все тривало з 1953 до 1987 рр., тобто три з половиною десятиліття, без масового терору — тільки з профілактичним бесідами в КДБ у випадку необхідності. Сталінський терор тримає нас мертвою хваткою й досі. Адже ми не відчуваємо приниження, живучи в містах або ідучи по вулицях, які носять імена чекістів та їхніх начальників.

*Юрій Шаповал
(Київ)*

**Україна в добу «великого терору»:
етапи, особливості, наслідки
«Єжовщина» починається**

Shapoval Yu. Ukraine during «the great terror» phases, peculiarities, consequences.

The author investigated the peculiarities of the course of «the great terror» in Ukraine during 1937–1938.

26 вересня 1936 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення про звільнення Генріха Ягоди від обов'язків наркома внутрішніх справ СРСР і призначило Миколу Єжова, який залишався за сумісництвом секретарем ЦК ВКП(б) і Головою Комісії партійного контролю, з тим, щоб він «дев'ять десятих свого часу віддавав НКВД»¹.

Той факт, що Сталін зупинився на особі Єжова, не був випадковим. Американський історик Роберт Такер слушно зауважував: «У період максимального підйому хвилі терору справжнім керівником каральних органів міг бути лише сам Сталін. Однак в ролі формального голови НКВД він потребував людину, яка без зайвих запитань, автоматично могла виконувати його замовлення і бажання. Ідеально така людина виглядала б подекуди кмітливою, досвідченою і цілком готовою до послуг, політичним нулем без пре-

¹ Сталинское Политбюро в 30-е годы. Сб. док. / Сост.: О. В. Хлевнюк, А. В. Квашонкин, Л. П. Кошелева, Л. А. Роговая. – М., 1995. – С. 150.

тензій на реальний вплив, але, тим не менш, такою, яка створювала б враження впливової постаті. Такою особою був Микола Єжов»².

Фактично Єжов прийшов в НКВД з готовим планом репресивних дій, в першу чергу, проти тих діячів, які могли скласти опозицію особисто Сталіну. Варто, наприклад, згадати, як за часів «єжовщини» партійно-чекістському «тандему» вдалося поєднати «правих ухильників» з «троцькістсько-зинов'євським блоком». Концепцію такого поєднання Єжов виклав у власній ненадрукованій праці «Від фракційності до відкритої контрреволюції», над якою він почав працювати у 1935 р. Єжов сформулював апіорні обвинувачення у терористичних прагненнях колишніх учасників опозиції. Сталін власноруч (на прохання Єжова) відредагував рукопис і висловив рекомендації, які були враховані автором. За єжовським задумом така праця могла б стати програмним документом для ліквідації всіх колишніх опозиціонерів та інакодумців у країні³.

Свою послідовність в цьому питанні новий нарком вдало продемонстрував, організувавши два знамениті показові процеси, на яких таврували і піддали суду колишніх опозиціонерів. У Москві 23–30 січня 1937 р. відбувся судовий процес у справі «паралельного антирадянського троцькістського центру» (Г. Пятаков, Г. Сокольников, К. Радек, Л. Серебряков, Я. Лівшиць, М. Муралов, Я. Дробніс, М. Богуславський та ін.). 2–13 березня 1938 р. було проведено процес «право-троцькістського блока» (М. Бухарін, О. Риков, Х. Раковський, Г. Гринько та ін.).

Принагідно зауважу, що 12 жовтня 1936 р. Лазар Каганович у листі до Георгія Орджонікідзе зазначав, що «у т. Єжова справи виходять добре! Він міцно, по-сталінськи, взявся за справу. З бандитами контрреволюціонерами троцькістами розправимося по-більшовицьки. Такого підлого дворушницького, провокаторського обману історія ще не знала і тому революційна розправа повинна бути відповідною»⁴.

На лютого-березневого пленумі (1937 р.) ЦК ВКП(б) доповідь Єжова зайняла три дні — з вечірнього засідання 23 лютого до ранішнього 26 лютого.

² *Tucker R.* Stalin in Power. The Revolution from Above, 1928–1941. —New York; London, 1990. —Р. 377.

³ Докладніше див.: О партийности лиц, проходивших по делу так называемого «Антисоветского правотроцкистского блока» // Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 5. — С. 73.

⁴ Цит. за: Сталинское Политбюро в 30-е годы. — С. 152.

Цілком слушною стала думка професора Ніколя Верта щодо необхідності розрізняти широкомасштабні терористичні операції, з яких почалися масові арешти і розстріли 1937–1938 рр., і хвилі репресій, які захопили еліту політичних, економічних, військових та інтелектуальних кадрів країни. Хоча обидва репресивних потоки були паралельними, сама процедура докорінно відрізнялася і переслідувала різні політичні цілі⁵.

Тому, доцільно коротко торкнутися загальних питань, в числі яких — проблема причин «великого терору». Юрій Жуков у книзі «Інший Сталін» писав, що члени ЦК ВКП(б), проголосувавши в 1936 р. за проект сталінської Конституції, тим не менше, не виступили відкрито в підтримку її. Це «все більше і більше стало нагадувати відвертий саботаж. Групі Сталіна терміново довелося оцінити серйозність ситуації, в якій вона опинилася, і виробити відповідні заходи, що відповідатимуть надв'язуваним правилами гри»⁶. Сталінське керівництво, завдавши «упереджуючий удар», відновило «небезпечну гру з ними, непередбачену за своїми наслідками»⁷.

На думку Жукова, «широкомасштабні репресії, та ще й спрямовані проти десятків і сотень тисяч селян, були вигідні, перш за все, першим секретарям обкому і крайкомів. Тим, хто в роки колективізації налаштував проти себе більшу частину населення»⁸. Крім того, у проведенні репресій був зацікавлений НКВД, як репресивна в своїй основі структура, яка після знищення справжніх й уявних прихильників Троцького, Зінов'єва, Бухаріна, втрачала начебто сенс існування. Ось чому, за словами Жукова, Єжов, виходець з партократії, цілком можливо знайшов спільну мову з багатьма першими секретарями, погодився з необхідністю якомога швидше усунути тих, хто проголосував би проти них на майбутніх виборах в ради, які повинні були бути альтернативними⁹.

Ця версія навряд чи витримує перевірку документами, оскільки Єжов, володіючи широкими повноваженнями, наданими йому Сталіним, навряд чи потребував того, щоб узгоджувати свої дії з

⁵ Див.: История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов. Собр. док. в 7-ми т. Т. 1. Массовые репрессии в СССР. – М.: РОССПЭН, 2004. – С. 72.

⁶ Жуков Ю. Иной Сталин. Политические реформы в СССР в 1933–1937 гг. – М.: Вагриус, 2007. – С. 238.

⁷ Там само. – С. 239.

⁸ Там само. – С. 438.

⁹ Там само. – С. 439.

низовими (партійними, державними, чекістськими) працівниками. Не можна забувати, що саме Єжов (з відома Сталіна) дав настанову «чистити» партійні та державні органи. Сам Сталін, почавши з троцькістів, поступово розширив «репресивне поле», переніс політику знищення «ворогів народу» на все суспільство. До речі, якось забувають, що перші «ліміти» визначив сам Сталін. Виступаючи на лютнево-березневному пленумі ЦК ВКП(б) 1937 р., він назвав кількість тих партійних керівників, хто повинен був би втратити посади: 3–4 тис. з вищої ланки, 30–40 тис. — середньої, 100–150 тис. низової¹⁰.

Специфіка України

Особливістю України на момент приходу Миколи Єжова на посаду наркома внутрішніх справ СРСР у вересні 1936 р. стало те, що вона вже пережила і широкомасштабні терористичні операції, і тотальну чистку еліт. Тут досить згадати хоча б депортації, проведені в ході «розкуркулення» (це, як мінімум, 1 млн. 200 тис. чоловік), втрати в ході штучно створеного голоду 1932–1933 рр. (це, лише за підтвердженими даними, мінімум 4–4,5 млн. осіб), переслідування української інтелігенції, що розпочалися до і посилювалися після показового політичного процесу «Спілки визволення України» («СВУ») навесні 1930 р., незабаром перекинулися на інші соціальні групи. Тут можна згадати операцію «Весна», яка, розпочавшись в центрі, самим серйозним чином торкнулася військових УСРР, з яких вибивали свідчення про нібито виступ «зрадників» проти режиму в альянсі з повсталими селянами, що готувався в 14-ти регіонах України.

Починаючи з 1935 р., в Україні були здійснені, по суті, масові операції за етнічною ознакою — переселення сімей поляків і німців з прикордонних районів. Нарешті, перетворивши голод в інструмент національної політики, сталінське керівництво з кінця 1932 р. розпочало фронтальне полювання на «петлюрівців», «агентів Пільсудського» та латентних «українських націоналістів», під категорії яких вже в ту пору потрапляли і деякі представники прокоммуністичної інтелігенції, і партійно-державних структур.

Ще в серпні 1932 р. в тоді секретному, а нині відомому, листі Кагановичу Сталін висловив недовіру не просто окремим працівникам, а відразу всієї партійній організації України: «Саме головне

¹⁰ Стенограма февральско-мартовского (1937 г.) пленума ЦК ВКП(б) // Вопросы истории. — 1995. — № 3. — С. 3–15.

зараз — Україна. Справи в Україні геть погані. Погано по партійній лінії. Кажуть, що в двох областях України (здається, в Київській та Дніпропетровській) близько 50-ти райкомів висловилися проти плану хлібозаготівель, визнавши його нереальним. В інших райкомах справа посувається, як стверджують, не краще. На що це схоже?.. Замість того, щоб керувати районами, Косіор весь час лавірував між директивами ЦК ВКП(б) і вимогами райкомів і ось долавірувався до ручки... Погано по лінії радянській. Чубар — не керівник. Погано по лінії ГПУ. Реденсу не по плечу керувати боротьбою з контрреволюцією в такій великій і своєрідній республіці, як Україна»¹¹.

Далі в сталінському листі знаходимо таку вимогу: «Якщо не візьмемося зараз же за виправлення становища в Україні, Україну можемо втратити. Майте на увазі, що Пілсудський не дримає і його агентура в Україні у багато разів сильніша, ніж думає Реденс чи Косіор. Майте також на увазі, що в Українській компартії (500 тисяч членів, хе-хе) мається не мало (так, не мало) гнилих елементів, свідомих і несвідомих петлюрівців, нарешті — прямих агентів Пілсудського. Як тільки справи стануть гірше, ці елементи, не чекаючи, відкриють фронт всередині (і поза) партією, проти партії... Поставити собі за мету перетворити Україну в найкоротший термін у справжню фортецю СРСР, в дійсно зразкову республіку. Грошей на це не шкодувати»¹².

Це був виразний антиукраїнський сигнал. Таких оцінок Сталін не давав стосовно жодного з регіонів СРСР. Зрозуміло, що евфемізми щодо «цієї фортеці» і «зразкової республіки» повинні були перетворитися в ряд політичних і господарських заходів. Їх комбінація мала на меті: 1) вичавити з України максимальну кількість хліба (це мотивувалося потребами модернізації та необхідністю годувати міста); 2) здійснити репресивну «чистку» всіх сфер суспільства (це мотивувалося прикордонним становищем УРСР, засиллям агентів іноземних держав, латентних «українських націоналістів» та інших ворогів). Як підтверджують надруковані в останні роки документи, всі подальші події можна розглядати як виконання цих завдань. Їх виконання, як показала практика, не могло не супроводжуватися жертвами.

¹¹ Див.: Сталин и Каганович. Неизданная переписка. 1931–1936. – М.: РОССПЭН, 2001. – С. 274.

¹² Там само.

Тим не менш, в 1932 р. Сталін не поспішав «міняти воду і рибок» в партійно-державному «акваріумі» УСРР, традиційно видобуваючи зі своїх клеветів максимум користі, щоб потім звалити на них провину за так звані «перегини і перекручення» в реалізації власної політичної лінії.

У січні 1933 р. Сталін направив в Україну в ролі другого секретаря ЦК КП(б)У (і одночасно першого секретаря Київського обкому партії) Павла Постишева. В якості шефа ГПУ в УСРР знову з'явився Всеволод Балицький, який ненадовго залишав цей пост, перебуваючи на керівних чекістських посадах в Україні ще з 1919 р. Від 1928 р. лідером ЦК КП(б)У залишався Станіслав Косіор, під керівництвом якого в Україні проводилися репресивні акції та був організований Голодомор початку 1930-х рр.

Українські керівники, які впевнено демонстрували «стабільність» перебування при владі, серйозно почали хвилюватися, дізнавшись про призначення Єжова наркомом 25 вересня 1936 р. Увечері цього дня Постишев приїхав в наркомат до Балицького і вони допізна просиділи, обговорюючи варіанти розвитку подій¹³. У січні 1937 р. стало ясно, що хвилювалися не даремно. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про незадовільне партійне керівництво Київського обкому КП(б)У та недоліки в роботі ЦК КП(б)У». Косіору «вказали», Постишеву оголосили партійний догану.

Коли було прийнято постанову, Сталін, за словами Косіора, сказав: «Може, нарешті хоча б тепер ви зрозумієте, що таке партійна робота і як її слід вести в подальшому»¹⁴. Незабаром стали зрозумілі наміри Сталіна. На лютнево-березневому пленумі ЦК ВКП(б) 1937 р. він присвятив фрагмент промови історії з київською донощицею Ніколаєнко, яка сигналізувала про засилля троцькістів в Київській партійній організації. Але українські керівники до неї не прислухалися¹⁵. Незабаром Постишев, Балицький (а в січні 1938 р. і Косіор), і ще ряд діячів будуть зміщені зі посад.

Наказом НКВД СРСР за № 00321 від 7 червня 1937 р. «для виявлення та розгрому шпигунських, диверсійних, змовницьких

¹³ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), Київ, спр. 57428-фп, арк. 256 зв.

¹⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 1, спр. 526, арк. 32.

¹⁵ Сталін Й. Про хиби партійної роботи і заходи ліквідації троцькістських та інших дворушників. Доповідь і заключне слово на пленумі ЦК ВКП(б) 3–5 березня 1937 р. – К: Політвидав, 1945. – С. 36.

та інших контрреволюційних груп» в УРСР, а також в частинах РККА Київського, Харківського військових округів і укріпрайонів в Україну відряджали 1-го заступника наркома внутрішніх справ СРСР, начальника ГУГБ НКВД СРСР, комкора Михайла Фріновського, комісара державної безпеки 1-го рангу Терентія Дерібаса; начальника 5-го (особливого) відділу ГУГБ НКВД СРСР, комісара держбезпеки 2-го рангу Ізраїля Леплевського. Фріновський *de facto* керував всією оперативною роботою НКВД УРСР. Леплевський затримався на Луб'янці, оскільки готував відкритий процес по справі «військово-фашистського змови в РККА».

Новий нарком — новий тур терору

Нарком внутрішніх справ УРСР Ізраїль Леплевський був призначений 14 червня 1937 р. наказом Єжова за № 968. Він був ревним реалізатором єжовської репресивної політики, слухняно проводячи всі інспіровані центральним керівництвом НКВД акції. Стосувалося це і наказу Єжова № 00447 від 30 липня 1937 р. про проведення операції по «куркулям» та «кримінальним злочинцям». Для здійснення цієї акції в УРСР було створено 45 міжрайонних оперативних груп.

Технологія операції була наступною. На обласні управління покладалася завдання організувати перевірку матеріалів, зібраних на самих «озлоблених» з призначених до арешту. За п'ять днів до початку операції в колишніх окружних центрах та інших пунктах були створені міжрайонні оперативні групи. Заарештованих розміщували в тюрмах або в місцях формування згаданих груп, очолюваних відповідальними працівниками обласних управлінь НКВД, начальниками відповідних міських та районних відділень або окружних відділів. Арешти санкціонувались начальниками міжрайонних оперативних груп на підставі матеріалів справ і узгоджувались з районним прокурором. Обласні трійки повинні були виїжджати в місця концентрації заарештованих і розглядати справи з викликом кожного заарештованого (звичайно ж, ніхто цього не робив). НКВД УРСР повинен був контролювати виконання операції через представників, які мали відвідувати обласні управління. Особливу увагу було звернено на необхідність використання матеріалів на куркулів — членів релігійних сект, що мали зв'язки з іноземними консульствами, на засуджених раніше за шпигунство, «політбандитів», отримувачів допомоги з Німеччини. Для запобігання втечі за кордон, прикордонним загонам відправили розпорядження за п'ять днів до початку операції перейти на посилений режим охорони.

«Ліміт» жертв, встановлений в Москві для України, становив 28800 осіб, у тому числі по 1-ї категорії (розстріл) — 8000 осіб. В наказі підкреслювалося, що «затверджені цифри — орієнтовні», і «якщо обстановка буде вимагати збільшення затверджених цифр», наркоми внутрішніх справ республік повинні будуть подавати «мотивовані клопотання»¹⁶.

З початку вересня 1937 р. Леплевський почав клопотатися про збільшення «лімітів» для репресій в УРСР. У листі від 29 вересня до НКВС СРСР, в якості одного з аргументів, наводиться те, що утворені чотири нові області — Полтавська, Миколаївська, Житомирська, Кам'янець-Подільська. 21 жовтня Леплевський повідомляв начальників обласних управлінь, що встановлені нові «ліміти». 26 жовтня обласні УНКВД отримали нові «ліміти». В грудні 1937 р. Леплевський добивається нового збільшення¹⁷.

11 серпня 1937 р. Єжов видав наказ № 00485 «Про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, пораженську і терористичну діяльність польської розвідки в СРСР». Фактично це був сигнал до «антипольської» операції, розпочатої 20 серпня. Ще раніше, а саме 25 липня 1937 р. наказом НКВС СРСР за № 00439 була розпочата операція щодо німців, що мешкали на території СРСР. Але Єжов, як відомо, не обмежився цим. Він дав розпорядження розпочати репресії проти фінів, естонців, болгар, македонців, поляків, латишів, греків, іранців, харбінців (під «харбінцями» малися на увазі колишні службовці Китайсько-Східної залізниці та реемігранти з Манчжоу-го), китайців та румунів, як іноземних підданих, так громадян СРСР. Вироки у справах заарештованих по «національних лініях» виносила комісія НКВД СРСР і Прокуратура СРСР. Замість слідчих справ, на розгляд направлялися списки (альбоми) на осіб, що підлягають репресіям, в яких місцеві органи коротко викладали суть справи, вказували статтю, по якій проходив заарештований. Церковники, сектанти, сіоністи — всі вони теж стали об'єктами репресій.

Але була одна особливість: які б операції не проводилися, крім визначених «зверху» категорій осіб, що підлягають репресіям, в

¹⁶ Див.: История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов. Т. 1. Массовые репрессии в СССР. – С. 72.

¹⁷ Див.: *Нікольський В.М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Іст.-стат. дослід. – Донецьк: Вид-во Донец. нац-го ун-ту, 2003. – С. 99–101.

Україні неодмінно були присутні «українські націоналісти». Ще у червні 1936 р. (до призначення на посаду наркома внутрішніх справ) Єжов в текст виступу на пленумі ЦК ВКП(б), присвяченому результатам обміну партійних документів, вважав за потрібне вписати: «Чи можемо ми сказати, що виключені з партії троцькісти, зінов'євці, українські націоналісти, перебіжчики іноземних держав та інші, які не були заарештовані через відсутність достатніх підстав, не ведуть зараз проти нас своєї підривної контрреволюційної роботи? Я думаю, що такої гарантії ніхто з вас не дасть»¹⁸.

Леплевський стимулював «загострення» уваги до українських націоналістів в наказі № 00185 від 10 вересня 1937 р. Він підкреслював: «Проводиться в даний час операція з вилучення куркульсько-антирадянських елементів, що не використовується, в належному ступені для розкриття організованого націоналістичного, контрреволюційного підпілля»¹⁹. Ситуація починає змінюватися. Наприклад, «трійка» УНКВД по Київській області тепер розглядала 20–30 «націоналістичних» справ (тоді як у серпні–вересні 1937 р. було від 1-єї до 5–6). З плином «куркульської» операції кількість «українських націоналістів» неухильно зростала. Архівні джерела дають підстави стверджувати, що в 1937 р. «націоналісти» проходили переважно за індивідуальними справами, а в 1938 р. різко збільшується кількість саме групових справ. Протягом проведення всієї операції за наказом № 00447 незмінно жорсткими залишалися для «українських націоналістів» вироки — в абсолютній більшості вони зводилися до «вищої міри соціального захисту», тобто до розстрілу. Зрозуміло, в Україні висувалися звинувачення не тільки в «українському націоналізмі». Арешту були піддані «польські», «чеські», «німецькі» та інші «націоналісти».

Жак Россі, багаторічний в'язень радянських таборів, автор «Довідника по ГУЛАГу» зазначав, що йому довелося побувати з 1937 до 1958 р. в десятках пенітенціарних закладів. Однак, він не зустрічав жодного росіянина зі звинуваченням у «буржуазному націоналізмі», хоча в той же час «число всіх неросійських «буржуазних націоналістів» систематично зростає»²⁰.

¹⁸ Цит. по: Жуков Ю. Иной Сталин. Политические реформы в СССР в 1933–1937 гг. – С. 234.

¹⁹ Наказ № 00185 народного комісара внутрішніх справ УРСР. 10 вересня 1937 року // ГДА СБ України, Київ, ф. 9, спр. 8, т. 2, арк. 52.

²⁰ Росси Жак. Справочник по ГУЛагу. – London, Overseas Publications Interchange Ltd, 1987. – Р. 44.

Реабілітаційна практика довела, що звинувачення в «українському націоналізмі» у 1937–1938 рр., які здавалися доведеними та певними, згодом виявлялися надуманими. Наприклад, за вироком трійки (протокол № 113 від 15 листопада 1937 р.) був розстріляний киянин Сергій Іванович Левицький. Його звинуватили, що він, «будучи зятим українським націоналістом, активно працював у петлюрівських урядових органах, аж до розгрому петлюрівських військ»²¹. Насправді, як з'ясувалося під час перевірки справи Левицького в 1957 р., це звинувачення було сформульовано, перш за все, на основі його власних свідчень. Виявилось також, що служба Левицького на посаді помічника начальника відділу перевезення пошти у 1918 р. була недобровільною, а значить вважати його «зятим українським націоналістом», власне, не було ніяких підстав. У 1958 р. Левицького було офіційно реабілітовано²².

Однією з найбільш резонансних справ Леплевського стала справа «буржуазно-націоналістичної антирадянської організації колишніх боротьбістів»²³. На початку серпня 1937 р. він у спеціальному листі інформував Єжова, підкреслюючи, що діяльність організації «йшла по лінії створення і розстановки в широкому масштабі націоналістичних кадрів, особливо в системі земельних установ – Наркомсовхоза, Сахаротреста і в установах Наркомпросу, здійснення диверсій і шкідництва в різних галузях народного господарства, особливо в сільському господарстві, створення терористичних груп для здійснення терактів проти керівників партії та уряду»²⁴. За звинуваченнями в участі в організації була арештована, а потім і репресована велика група партійно-державних керівників УРСР. Тодішній Голова Раднаркому УРСР Панас Любченко, якого на пленумі ЦК КП(б)У (серпень 1937 р.) почали звинувачувати у всіляких «контрреволюційних» злочинах, в перерві між засіданнями 30 серпня 1937 р. застрелив дружину і застрелився сам²⁵. Тим не

²¹ Справа по звинуваченню Левицького Сергія Івановича // ГДА СБ України, Київ, спр. 45964-фп, арк. 48.

²² Там само, арк. 150.

²³ «Боротьбісти» — представники лівого крила українських соціалістів-революціонерів, які отримали назву від газети «Боротьба».

²⁴ Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К: Наукова думка, 1993. – С. 223–224.

²⁵ Детальніше див.: Пирог Р.Я. Как погиб Председатель Совнаркома Украинской ССР П. П. Любченко // Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 10. — С. 140–141; Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – С. 223–240; Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.

менш, Станіслав Косіор, який головував на пленумі, розцінив це, як підтвердження того, що «ми правильно у цій справі розібралися»²⁶, а репресії були продовжені.

У вересні 1937 р. в записці Єжову по прямому дроту Леплевський повідомляв про продовження цієї справи, стверджуючи, що Любченко «завербовував» ряд керівних працівників у різних областях України²⁷. Леплевський 5 жовтня 1937 р. дав директиву начальникам УНКВД про проведення операції по церковникам і сектантам. Леплевський 23 листопада направив Єжову доповідну записку «Про роботу за заявами трудящих». У записці констатувалася «політична активність» і «загострення пильності трудящих у справі виявлення і викриття антирадянських, правотроцькістських, націоналістичних, шпигунських і шкідницьких елементів»²⁸. На підтвердження цього Леплевський посилався на кількість заяв до НКВД УРСР: «Тільки за останні 5 місяців безпосередньо у НКВД УРСР і через секретаріат НКВД СРСР надійшло 6567 заяв, не беручи до уваги заяв по лінії міліції». До того ж велика кількість заяв надійшла до обласних управлінь НКВД. У середньому по кожній області надійшло 1500–2000 заяв²⁹.

Леплевський телеграмою від 21 грудня 1937 р. начальникам УНКВД вимагав форсування роботи «трійок» і ведення слідства у кримінальних справах. НКВД УРСР 28 грудня вимагав від місцевих чекістів «негайно переглянути всі обліки і розробки по сіоністам, арештував антирадянський сіоністський актив»³⁰. Нарешті, 3 січня 1938 р. Леплевський дав начальникам обласних управлінь НКВД директиву про необхідність надіслати в 10-денний термін до Києва списки на всіх ще неарештованих «учасників контрреволюційних організацій»³¹.

Історичні нариси / Відп. ред. В. А. Смолій. – К: Наукова думка, 2002. — С. 400–495.

²⁶ Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – С. 240.

²⁷ Записка І. Леплевського по прямому проводу М. Єжову. Вересень 1937 г. // ГДА СБ України, Київ, ф. 16, оп. 30(1951), порядковий 89, арк. 95–98.

²⁸ Доповідна записка І. Леплевського М. Єжову «О работе по заявлениям трудящихся». 23 листопада 1937 г. // ГДА СБ України, Київ, ф. 16, оп. 30(1951), порядковий 81, арк. 265–267.

²⁹ Там само, арк. 267.

³⁰ Телеграма НКВД УРСР № 83921 // ГДА СБ України, Київ, спр. 312, арк. 38.

³¹ Директива І. Леплевського начальникам обласних управлінь НКВД УРСР. 3 січня 1937 г. // ГДА СБ України, Київ, ф. 16, оп. 31, порядковий 59, арк. 43.

Незважаючи на всі «успіхи» Леплевського, його кар'єра закінчилася типово для епохи «великого терору»: 25 січня 1938 р. він був зміщений з посади наркома, а 28 липня того ж року — розстріляний³².

Зміщення акцентів

24–25 січня 1938 р. в Москві відбулася нарада керівних працівників НКВД. У виступі Єжова були підведені підсумки «масових операцій» НКВД СРСР і висунуто вимогу про чергове кадрове «посилення». Саме тоді Сталін вирішив направити в Україну Микиту Хрущова. Разом з ним до Києва приїхав новий нарком внутрішніх справ УРСР Олександр Успенський, який до того очолював Управління НКВД по Оренбурзькій області. Однак, Успенський теж протримався не дуже довго: 14 листопада 1938 р. він інсценував самогубство, залишивши у службовому кабінеті записку: «Труп шукайте в Дніпрі», і зник з Києва. Ховався в Москві, Архангельську, Калузі, Муромі. У квітні 1939 р. його розшукали, а 27 січня 1940 р. засудили до розстрілу³³.

На початку лютого 1938 р. Фріновський повідомив Успенському, що додатковий «ліміт» за наказом № 00447 для України становить 6000 чоловік на 1-ї категорії, а роботу трійок продовжено до 15 березня. Наголошувалося, що необхідно звернути особливу увагу на транспорт.

Тоді ж, у лютому, до Києва приїхав Єжов, і стало зрозуміло: пошук «ворогів народу» тривав. На оперативній нараді з керівним складом НКВД УРСР він дав вказівку — виділити Україні ліміт ще на 30 тис. осіб. Тут же було запропоновано представникам з місць скласти заявки на так звані додаткові ліміти, тобто — подальші плани знищення людей. Апарат НКВД УРСР 16 лютого 1938 р. зробив узагальнення заявок на ліміти для обласних «трійок» згідно доповідних записок обласних управлінь НКВД.

³² Детальніше див.: Ізраїль Леплевський // Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – С. 143–186.

³³ Див.: Федосеев С. Фаворит Єжова // Совершенно секретно. – 1996. – № 9; Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–1941. Справочник. – М., 1999. – С. 416–417; Чисніков В. Керівники органів державної безпеки Радянської України // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. № 2/4. – С. 368; Золотарьов В.А. Олександр Успенський: особа, час, оточення. – Х.: Фоліо, 2004.

Всього репресіям пропонувалося піддати 46150 осіб, з них по 1-ї категорії 23650 осіб. Згаданий Фріновський знову їздив по областях УРСР, направляючи і стимулюючи репресії. У червні 1938 р. Успенський намагався отримати для УРСР новий ліміт (в 40–45 тис. осіб), але це йому не вдалося. Всього по «куркульських операціях» в УРСР було засуджено (з урахуванням засуджених по лінії ДТО) не менше 116 тисяч осіб³⁴.

За офіційними даними, в Україні в 1936 р. було заарештовано 15717, 1937-м — 159573, 1938-м — 108006 осіб³⁵. Звичайно, щоб представити загальну картину репресій, до цих цифр треба додати кількість ув'язнених у внутрішніх тюрмах НКВД (а вони були переповнені), проаналізувати смертність у таборах (в 1936 р. вона становила 2 %, в 1937–1938 рр. — 6–7 %). Крім того, потрібно додати велику кількість репресованих селян, а також депортованих.

Зрозуміло, репресії торкнулися і партійного керівництва. Тільки один маленький приклад. З 102 членів та кандидатів у члени ЦК КП(б)У, 9 членів Ревізійної комісії, обраних на XIII з'їзді КП(б)У влітку 1937 р., репресували 100 чоловік. На 24 січня 1938 р. в складі ЦК КП(б)У з 62 членів і 40 кандидатів у члени ЦК залишилося відповідно 20 та 5 осіб³⁶.

Успенський, як і його попередник Леплевський, продовжив лінію на «викорінювання» українських «націоналістів», хоча, здавалося б, шукати їх уже просто ніде. Тим не менше, 28 лютого 1938 р. Успенський дав директиву обласним управлінням НКВД розпочати операцію з «розгрому петлюрівського підпілля»³⁷.

У вересні 1938 р. в пояснювальній записці до звіту про стан оперативної роботи НКВД УРСР від 1 жовтня 1936 до 1 липня 1938 р., адресованій Фріновському, Успенський намалював грандіозну картину боротьби з «ворогами народу» під власним керівництвом. Наприклад, в записці стверджувалося, що існував якийсь «український націоналістичний центр», який вів повстанську діяльність, що було заарештовано 24 233 людини, учасників «націо-

³⁴ Див.: Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы в 5 т. 1927–1939. – Т. 5. – Кн. 2. 1938–1939. – М.: РОССПЭН, 2006. – С. 551.

³⁵ Див.: *Яковлев А.Н.* По мощам и елей. – М.: «Евразия», 1995. – С. 180.

³⁶ Назвати поіменно // *Комуніст України.* – 1989. – № 5. – С. 58.

³⁷ Директива А. Успенского начальникам областных управлений НКВД УССР // ГДА СБ України, Київ, ф. 16, оп. 31, порядковий 59, арк. 58.

налістичного підпілля»³⁸. Далі цитую: «За звітний період органами НКВД України ліквідовано значну кількість націоналістичних, фашистських організацій, створених емісарами польської, німецької, румунської та інших розвідок. Заарештовано учасників цих організацій по лінії польської — 18192 людини; німецької — 9317 осіб; румунської — 2073; латвійської — 803; японської — 550 та грецької — 1978»³⁹.

Можна було б продовжити подібне цитування, що добре відображає, якого масштабу набули шпигуноманія та пароксизми пошуку «ворогів народу». Але хотів би звернути увагу на інше: аналіз статистики за документами НКВД вимагає серйозної уваги і критичного ставлення. Справа в тому, що вона фальсифікована, і дослідникам ще належить багато зробити для розуміння мотивів фальсифікації статистичних даних. Вже зараз з численних свідчень чекістів зрозуміло, зокрема, що вони намагалися представити заарештованих не як робітників, колгоспників і службовців, тобто не як осіб «соціально близького прошарку». За часів Успенського таку фальсифікацію він сам пояснював так: «Якщо ми покажемо дійсні цифри репресованих НКВД УРСР осіб соціально близьких категорій, ці цифри будуть характеризувати з поганою боку роботу Єжова і для того, щоб не скомпрометувати Єжова перед ЦК, необхідно ці цифри змінити»⁴⁰. В результаті у звітності за 1938 р. у графі «колишні люди» замість реальних 6725 чоловік записали 38364 людини, замість 15717 колгоспників стало 3109 і т.д.⁴¹

Наслідки репресій виявилися настільки очевидними, що, згідно з постановою січневого 1938 р. пленуму ЦК ВКП(б), почалося, як тоді говорили, «виправлення помилок», допущених під час виключення комуністів з партії. Виступаючи з доповіддю на XIV з'їзду КП(б)У (червень 1938 р.), Хрущов навів численні факти таких «перегинів» в житті парторганізацій. На з'їзді йшлося і про перегляд багатьох справ, і про те, що з січня по травень 1938 р. в партійних рядах було відновлено 3135 осіб⁴².

³⁸ Объяснительная записка к отчету об итогах оперативной работы НКВД УССР с 1 октября 1936 г. по 1 июля 1938 г. // ГДА СБ України. – Додаток до справи № 36а, арк. 16.

³⁹ Там само, арк. 18.

⁴⁰ Там само, ф. 5, спр. 38 153, т. 1, арк. 202.

⁴¹ Там само, т. 3, арк. 59.

⁴² Отчетный доклад Н. С. Хрущева на XIV съезде КП(б)У // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 548, арк. 78.

Як відомо, пізніше, а саме 17 листопада 1938 р., Сталін і Молотов підписали спільну постанову Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) «Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства», в якому були відзначені великі недоліки і перегини у роботі керівних органів НКВД. Тут, зокрема, критикували проведення «масових операцій», спрощений порядок ведення слідчих справ, вимогу про надання «лімітів» для масових арештів, одним словом — все те, що стосувалося «єжовщини». Для деяких із засуджених (звичайно, мова йде про тих, кого не розстріляли) критика «єжовщини» виявилася рятівною. Згідно з надрукованою статистикою ГУЛАГу, в 1939 р. звільнили 327400 осіб⁴³. У свою чергу, колишні кати, тобто співробітники НКВД, опинилися у ролі жертв.

Але все це буде пізніше, а вже згаданий приїзд Єжова в Україну в лютому 1938 р. ознаменував кілька інших акцентів в репресивній політиці. Після візиту наркома в Україні працювала надіслана з Москви оперативна бригада ГУГБ НКВД СРСР. Офіційно вона мала на меті підвести підсумки роботи з викриття «шпигуно-троцькістських, правих, військово-фашистських, націоналістичних та інших антирадянських сил» в Україні⁴⁴. Сенс сформульованих на адресу НКВД УРСР зауважень зводилася до того, що чекісти в Україні не змогли завдати удару по «найбільш небезпечним керівним, організаторським, активно-чинним куркульсько-націоналістичним, білогвардійським, шпигунським кадрам»⁴⁵.

По суті, саме «маленький Марат», як називав Єжова Сталін, дав імпульс репресивної чекістської ротації кадрів. Причиною такої ротації, зокрема, був названий «лібералізм» регіональних працівників НКВД. У березні 1938 р. провели спільні закриті партійні збори УГБ НКВД УРСР, в резолюції яких було відзначено, що тільки Єжов під час приїзду в Київ «зумів роздивитись ворогів народу, що просочилися у органи радянської розвідки, викрити та ізолювати їх»⁴⁶.

⁴³ Хлевнюк О. В. 1937-й: Сталин, НКВД и советское общество. — М.: Республика, 1992. — С. 237.

⁴⁴ См.: Мозохин О.Б. Право на репрессии. Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918–1953). — Жуковский–Москва: Кучково поле, 2006. — С. 173.

⁴⁵ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. — Т. 5. — Кн. 2. 1938–1939. — С. 51.

⁴⁶ Протокол общего закрытого партийного собрания УГБ НКВД УССР // ЦДАГО України, ф. 312, оп. 3а (1938), спр. 48, арк. 38.

Першими жертвами єжовської «проникності» стали, зокрема, секретар парткому УГБ НКВД УРСР Віктор Блюман, начальник секретаріату НКВД УРСР Еммануїл Інсаров (Поляк), заступник начальника відділу кадрів НКВД УРСР Григорій Григор'єв (Фельдман). Чищення чекістських кадрів почалися в регіонах України. Метою було стимулювання беззаперечного виконання директив центру. Ось чому, наприклад, навчав Успенський місцевих чекістів на одній з нарад в 1938 р.: помічників оперуповноважених слід робити начальниками відділень, а начальників райвідділів — начальниками відділів, «витягніть цих людей, вони тоді будуть виконувати всі ваші директиви, тому що будуть відчувати, що саме ви їх вивели в люди»⁴⁷. Таким чином, принцип особистої відданості патрону (який, ясна річ, і раніше існував в комуністичній спецслужбі) в умовах дефіциту чекістських кадрів, а значить і можливості швидкого висунення, набував особливого значення, був важливою умовою розгортання нового туру терору.

Не менш важливою залишалась і константа чекістської роботи — страх бути покараним за невиконання завдань (нехай навіть і несправедних) начальства. Співробітник одного з обласних управлінь НКВД УРСР, який працював в часи «великого терору» і якому вдалося вижити, прокоментував це так: «Слідчі, а слідчими іноді були всі оперативні працівники, ризикували власною свободою і їм загрожувала в'язниця, якщо від своїх підслідних вони не отримають зізнання. При такому становищі слідчі били заарештованих, отримували від них зізнання, й у такий спосіб рятували себе»⁴⁸. І тут саме час сказати ще про одну дуже важливу проблему (яка все ще залишається малодослідженою) — вивчення технології терору.

Технологія терору: замовники та виконавці

На особливу увагу заслуговують свідчення заарештованих наприкінці 1938–1939 рр. й пізніше чекістів, які намагалися виправдатися, відповідаючи на звинувачення в порушенні закону. При цьому дуже часто спливають цікаві подробиці, важливі для розуміння технології терору. Це ще раз змусило замислитися над тим, що дослідник «великого терору» завжди виявляється в полі амбі-

⁴⁷ Дело Зыкова С.А. и других, всего 82 человека // ГДА СБ України, Київ, спр. 5212-фп, т. 4, арк. 338.

⁴⁸ Там само, арк. 351.

валентності між етикою та академізмом. Останній вимагає розуміння механізмів терору, виявлення його ініціаторів. Не підлягає сумніву, що головним ініціатором була Компартія. Разом з тим, важливо розуміти, що серед реалізаторів були конкретні особи. І ось тут етика (в сучасній Україні це й помножена на деякі статті закону) завжди стримувала дослідника, змушувала думати над наслідками, якщо будуть названі імена катів. І все-таки, схоже, без цього не обійтись. Особливо, якщо врахувати, що Сталіну де-не-де (не в Україні) знову ставлять пам'ятники, прославляють його час, намагаються (в тій чи іншій формі) пом'якшити, а по суті виправдати його дії.

Як відомо, першими жертвами «великого терору» стали селяни. І тут були свої нюанси. Досвід України показує, що на першому етапі операції з виконання наказу № 00447, тобто з серпня по грудень 1937 р., найбільшу кількість звинувачень припадає на осіб, які скоїли різного роду кримінальні злочини. Звинувачення також винесено переважно тим, хто в тих чи інших формах висловлював невдоволення політичним режимом, колгоспним ладом, критикував недоліки, передрікав війну з нацистською Німеччиною і падіння сталінського режиму.

Архівні джерела підтверджують, що на початкових етапах терору, в основі, здійснювався адресно, на підставі обліку та попередньої розробки. Підтвердженням цього стали картки про взяття на облік органами ГПУ–НКВД, повідомлення агентурних джерел про ту чи іншу людину, довідки сільських рад (довідки сільських рад готувалися і висилались районними відділеннями НКВД на вимогу 4-го відділу УГБ КОУ НКВД УРСР), характеристики інших органів на особу⁴⁹.

Архівно-слідчі справи дозволяють (хоча й далеко не у всіх випадках) встановити ініціаторів арештів. Такими ініціаторами були не тільки органи НКВД або партійні органи, але й конкретні особи. Справи містять заяви окремих осіб, які свідчать про різні мотиви доносительства. Не слід забувати, що створена і культиво-

⁴⁹ Після офіційної реабілітації в середині 1950 рр. колишні репресовані знімалися з оперативно-довідкового обліку МГБ–КГБ. В довідках про це зазначено, що раніше, в тому числі в період «єжовщини», на цих осіб заводились агентурні справи, які слугували підставою для арешту та засудження. На підставі вказівки КГБ при Раді Міністрів СРСР № 34сс/175сс від 3 червня 1954 р. ці агентурні справи знищувалися.

вана в СРСР атмосфера істерії, викриття «ворогів народу», а також необхідність виконання «лімітів» в пошуках таких ворогів, створювали ідеальні умови для свавілля, зведення особистих рахунків etc.

Разом з тим, вивчення архівно-слідчих справ довело, що не в усіх випадках можна однозначно визначити мотиви арешту особи (наприклад, у багатьох справах відсутні постанови про порушення кримінальної справи, меморандуми оперативних та оперативно-слідчих районних груп, довідки на арешт та ін). Однак, попередній аналіз дав можливість стверджувати, що влада, ініціюючи арешти, перш за все, здійснювала лінію на превентивну протидію, на усунення не тільки реальних, але й еventуальних супротивників. Якщо говорити про селян, то увагу було звернуто на розкуркулених, засланих, раніше заарештованих, тих, котрі служили в армії Української Народної Республіки або інших її структурах, вже судимих, осіб, які відбули термін ув'язнення та повернулися до села. Особливу увагу було приділено втікачам з місць ув'язнення та проживаючим нелегально.

Наприклад, 16 червня 1938 р. уповноваженим УГБ Білоцерківського районного відділення НКВД Київської області Щітковим було підписано постанову про початок слідства по колективній справі «націоналістів», мешканців села Пилипчі Михайла Захаровича Ярмоли, Олексія Йосиповича Назаренка, Степана Демидовича Литвина, Макара Леонтійовича Прасола, Петра Івановича Подвального та Петра Михайловича Ткаченка. З цих осіб Ярмола, Назаренко, Прасол були вислані в 1930 р., Ткаченко був заарештований в 1931 р., Литвина в 1932 р. засудили за грабіж, а в 1933 р. засиляли, Подвальний, як зазначалося у постанові про обрання запобіжного заходу, «був позбавлений виборчих прав, переховувався від висилки, брав активну участь у банді Зеленого, доброволець петлюрівської армії»⁵⁰.

Всім вказаним особам приписали ведення активної антирадянської агітації, а також участь в «українській контрреволюційно-повстанській націоналістичній організації»⁵¹. Всі шість осіб визнали провину і за постановою «трійки» в серпні 1938 р. були розстріляні. В 1961 р. всі шестеро були реабілітовані, оскільки їх судимості не могли служити доказом їх вини в 1938 р., існування

⁵⁰ Дело по обвинению Литвин С.Д., Ярмола М.З. и другие // ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 54 943, арк. 6.

⁵¹ Там само, арк. 1.

організації та «причетність до неї всіх залучених по даній справі осіб в ході додаткової перевірки не знайшли свого підтвердження, а проведення ними антирадянської агітації недоведене»⁵².

Виникає питання, на яке ще належить знайти відповідь: чи дійсно зазначені особи могли не любити владу, а влада їх? Абсолютно могло бути. Що і зробило їх жертвами наказу № 00447. Тому, мабуть, правильно буде вважати, що сама система «великого терору» створювала ідеальні умови, коли кожне вираження невдоволення, не кажучи вже про такі «гріхи», як судимості і «сумнівне» політичне минуле, легко могли бути «трансформоване» в злочин стосовно будь-якого громадянина СРСР. Якщо ми зрозуміємо це, то тоді стане ясно, чому подальші розділи ежовської «саги» (наприклад, всі інші накази Єжова, в тому числі етнічні) як би писали вже самі себе.

І ще один важливий аспект. Як вже було зазначено, арешти спочатку виконувалися на основі попередніх обліків. Це так, але виникає питання про якість цих обліків. Найчастіше в них потрапляли невинні і непричетні.

Один з керівних чекістів УНКВД Ворошиловградської області у 1939 р. згадував: «В 1937 році ми отримали вказівку від Донецького Обласного Управління НКВД — оформляти всіх куркулів на «трійку». У відповідності з цими вказівками ми брали довідки сільрад, записували покази свідків і справи доповідали на «трійку». Тоді ще було все в порядку. Складання фіктивних документів почалося вже після того, як була організована нова область... (Мова про Ворошиловградську область. — *Ю. Ш.*). У числі заарештованих було багато куркулів та іншого соціально-чужого елемента, але в процесі документації не завжди вдавалося підтвердити показами свідків їх злочинну діяльність і тоді стали на шлях складання фіктивних протоколів»⁵³.

Отже, по-перше, не слід забувати, що в більшості випадків з самого початку «куркульської операції» необ'єктивними, сфабрикованими на догоду (або за вимогами) співробітникам НКВД, були довідки сільрад. По-друге, з самого початку масової операції, незалежно від наявності оперативних обліків в районах, існува-

⁵² Дело по обвинению Литвин С.Д., Ярмола М.З. и другие // ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 54 943, арк. 582.

⁵³ Выписка из протокола совещания сотрудников УНКВД Ворошиловградской области. Июнь 1939 г. // ГДА СБ України, Луганськ, спр. 6737-р, арк. 47.

ли «ліміти», за якими у кожному районі області мали заарештувати 150, 200, 300 і т.д. осіб. Тобто у місцевих чекістів з самого початку були «замовники», невиконання директив яких загрожувало великими неприємностями і просто могло коштувати життя. Це, в свою чергу, розв'язувало руки тим, хто хотів вислужитися.

Ось приклад з Георгієм Кочергінським. У листопаді 1937 – серпні 1938 р. він був начальником ДТО НКВД Північно-Донецької залізниці. Отримавши директиву про «очищення» залізничних станцій і депо від «ворожих елементів», він не став звертатися ні до яких обліків, а санкціонував масові арешти. Кочергінський встановив «ліміт» по відділеннях, кожному оперативному працівнику на ділянці, намалював стислий термін (2 дні) для виявлення осіб, що підлягають арешту. Для виконання арешту і слідчих дій давав по телефону згоду на арешт, без перегляду фактичних даних, а санкцію прокурора на арешт звів до простої формальності. Крім того, був організований так званий «відстійник», де перебувало безперервно 30 осіб заарештованих з числа тих, що не зізнавалися. У ньому всі арештовані стояли обличчям до стінок, сидіти їм не дозволялося, не кажучи вже про сон. Заарештованих били гумовими рукавами (від гальма). Один з працівників свідчив: «Слід вказати на те, що вказана контрольна цифра на арешт, відповідно до наказу Кочергінського, щоб то не стало повинна була бути виконана оперативним співробітником, в іншому випадку — він буде виключений з партії та відданий суду «як ворог»⁵⁴.

Втім, «замовники» зверталися не тільки до чекістів. Усе ще малодослідженою залишається роль міліції у здійсненні ежовських масових операцій. Багато працівників міліції також були засуджені за фабрикацію справ, а після арешту дали цікаві свідчення, як саме вони реалізували поставлені надзавдання. Наприклад, начальник Чигиринського відділення міліції Григорій Чижов (засуджений 1938 р.) в 1937 р., після отримання ежовського наказу по «куркульських операціях», дав вказівки інспекторам оформити в терміновому порядку для подання на «трійки» справи про кримінальні елементи шляхом опитування активу села, вимагаючи при цьому від кожного працівника районного відділу міліції виконання контрольного завдання на певну кількість справ. Як зазначалося на

⁵⁴ Протокол очної ставки, произведенной между обвиняемыми Кочергинским Георгием Израилевичем и Кузнецовым Николаем Митрофановичем. 4 марта 1939 г. // ГДА СБ України, Донецьк, спр. 5778, т. 5, арк. 45.

суді, замість «належних довідок про судимість осіб, оформлених на судову трійку, які повинні бути витребувані від судорганів, Чижов ввів практику фіксування судимості осіб, котрі представляються до репресування, зі слів свідків»⁵⁵.

Така ж ситуація була з «національними» операціями. Співробітник Лугинського районного відділу НКВД Житомирській області свідчив, що були отримані настанови з області «арешти провадити без наявності компрометуючих матеріалів, а з переліку і національною ознакою, тобто поляків заарештовували як польських шпигунів та учасників»ПОВ»; німців — як німецьких шпигунів, а росіян та українців заарештовували в тому випадку, якщо хто-небудь із заарештованих давав на них показання про їх участь в будь-якій контр-рев. організації»⁵⁶.

Таким чином, ми бачимо, що з самого початку масових операцій в основі їх був симбіоз правдивих і неправдивих уявлень про реальних та уявних супротивників режиму. Для реалізаторів сталінсько-ежовської лінії це, з одного боку, створювало сприятливі (в сенсі свавілля) умови, а з іншого, — породжувало труднощі, оскільки треба було домагатися наперед заданих результатів.

У цих умовах все, як підкреслював Сталін, вирішували кадри. Не випадково Леплевський і Успенський, зробивши кар'єру наркома внутрішніх справ УРСР, починали з критики попередників. Леплевський закликав очистити органи від людей Балицького, а Успенський в січні 1938 р. на одній з перших нарад у НКВД УРСР поставив завдання «закінчити розгром кадрів Балицького» і «привидитися до кадрів Леплевського»⁵⁷. Це означало, що черговий репресивній хвилі передувала чекістська кадрова чистка (її масштаби могли бути різними), яка слугувала, крім іншого, хорошим виховним уроком тим, хто залишався працювати.

При Леплевському до кінця 1937 р. було заарештовано більше 200 співробітників УГБ НКВД УРСР, 134 співробітники міліції, 38 командирів і політпрацівників прикордонних військ, 45 співробітників Ушосдора. Їх звинуватили в причетності до «троцькістсько-терористичної організації, агентури ряду іноземних розвідок,

⁵⁵ Приговор по делу группы сотрудников милиции. 10, 11, 13 августа 1938 г. // ГДА СБ України, Київ, ф. 16, оп. 31, спр. 69, арк. 317.

⁵⁶ Протокол допроса Д. Г. Соколова. 21 сентября 1957 г. // ГДА СБ України, Житомир, спр. 7503, т. 2, арк. 33.

⁵⁷ Протокол общего закрытого партийного собрания НКВД УССР. 10 грудня 1938 г. // ЦДАГО України, ф. 312, оп. 1а (1938), № 8, арк. 34.

латиської фашистсько-шпигунської організації»⁵⁸. При Успенському, протягом 1938 р., тільки в апараті НКВД УРСР було заарештовано 261 «зрадника, учасника правотроцькістської організації, інших антирадянських формувань та шпигунів іноземних розвідувальних органів», а всього в 1938 р. в Україні було арештовано 994 співробітника НКВД⁵⁹.

Після лютого 1938 р. «ежовського» приїзду до Києва у НКВД УРСР створили свого роду «чекістську інквізицію» — оперативно-слідчу групу УГБ НКВД УРСР. Вона спеціально займалася «чищенням» чекістських кадрів. Групу очолював Давид Перцов, до неї входили Федоров, Смирнов, Рижов, Лабузев, Горобець та інші. Для групи виділили приміщення у новому будинку НКВД на вулиці Садовій (нині це будинок Кабінету міністрів України). Там же влаштували внутрішню в'язницю, де розміщували колишніх співробітників НКВД. Це були і працівники апарату НКВД, і чекісти з периферії. На момент створення групи заарештованих співробітників НКВД було приблизно 30–35 осіб. Незабаром ситуація змінилася: тільки від 21 лютого до 30 квітня 1938 р. було заарештовано 241 співробітник НКВД УРСР⁶⁰. Оперативно-слідча група УГБ проіснувала до травня 1938 р., коли Перцова перевели на посаду заступника начальника УНКВД по Харківській області⁶¹. Після цього заарештованих київських чекістів перевели в спецкорпус Лук'янівської в'язниці в Києві, а заарештованих в областях повернули в місця їх арештів.

Природно, кількість арештованих чекістів неспівставна з тим, що встигали зробити (під керівництвом того чи іншого наркома) навіть ті чекісти, яких заарештовували. Наприклад, при Балицькому в першому півріччі 1937 р. в Україні було заарештовано 10901 осіб, а в другому півріччі того ж 1937 р. вже при Леплевському — 148672. Тим не менш, Успенського і це не влаштувало, і він в одному з документів, направленою до Москви, стверджував, що при Леплевському «проводились масові, огульні і необґрунтовані арешти з тією метою, щоб не зачепити осіб, що організують центри антирадянських формувань, що Леплевський створював вели-

⁵⁸ Див.: Шаповал Ю.І. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії. — К: Генеза, 2001.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Дело по обвинению М. В. Френкеля // ГДА СБ України, Київ, спр. 49855фп, т. 1, арк. 125.

⁶¹ Там само, арк. 66.

кий галас навколо масових арештів та зовнішню видимість активної боротьби з контрреволюцією, це стримує розгром керівних центрів українських антирадянських формувань»⁶².

Масові арешти при Успенському (а лише за перше півріччя 1938 р. було заарештовано 88966 осіб)⁶³, після його арешту будуть розцінені як «ворожа робота»⁶⁴, а арешти чекістів — як «винищення кадрів по всій системі НКВД»⁶⁵. Однак, у виступах на загальних закритих партійних зборах апарату НКВД УРСР, які відбулися в грудні 1938 р., простежувалася тенденція засуджувати лише арешти чекістів: «Було б грубою помилкою заперечення факт розгрому ворожої контрреволюції на Україні. Ця робота проведена, незважаючи на опір ворожого колишнього керівництва, в особі Балицького, Леплевського та Успенського»⁶⁶.

З приводу опору колишніх наркомів внутрішніх справ УРСР можна сумніватися. Але щодо активних дій тих, хто реалізовував партійне замовлення, сумнівів немає. Наприклад, начальник одного з обласних управлінь НКВД УРСР у липні 1938 р. дав підлеглим такий дозвіл: «Дозволяю, якщо це петлюривець, політбандит, контрабандист, польський або німецький націоналіст, дописати йому, негіднику, в протокол 40 % того, що він не говорить. За це вас ні партія, ні радянський народ не засудять»⁶⁷.

Ми вивчили конкретні приклади дій чекістів у різних регіонах України. Наприклад, у грудні 1938 р. був заарештований Лаврентій Якушев (Бабкін), колишній начальник Житомирського обласного управління НКВД (він очолював управління з жовтня 1937 по лютий 1938 р.)⁶⁸. У червні 1939 р. його засудили до 20 років виправно-трудових таборів, але в жовтні 1941 р. судимість зняли. Хоча було добре відомо, що саме робилося під його керівництвом.

⁶² Объяснительная записка к отчету об итогах оперативной работы НКВД УССР с 1 октября 1936 г. по 1 июля 1938 г. // ГДА СБ України, Київ, ф. 42, спр. № 312, арк. 24.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Протокол общего закрытого партийного собрания НКВД УССР. 10 декабря 1938 г. // ЦДАГО України, ф. 312, оп. 1а (1938), № 8, арк. 238.

⁶⁵ Там само, арк. 209.

⁶⁶ Там само, арк. 206.

⁶⁷ Заявление заместителя начальника Житомирского областного управления НКВД Леснова-Израилева военному прокурору. 1938 г. // ГДА СБ України, Житомир, спр. 18824, т. 1, арк. 292.

⁶⁸ Див.: *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД, 1934–1941. – М.: Звенья, 1999. – С. 462.

Наприклад, він особисто брав участь у побиттях ув'язнених, засуджених до смертної кари, в спаленні 11 ув'язнених. Він санкціонував те, що засуджені самі копали собі могили, по 200–250 чоловік їх пов'язували, вибудовували в чергу і розстрілювали на очах у інших ув'язнених. За санкцією Якушева в ув'язнених відбирали цінні речі, добротний одяг, не видаючи квитанцій, складалися фіктивні відомості про отримання засудженими грошей, зданих в касу в'язниці.

Так, начальник внутрішньої тюрми та комендант УГВ УНКВД наприкінці грудня 1937 р. «змушував засудженого старого-інваліда ... мати статеві зносини з розстріляної жінкою, що лежала серед трупів розстріляних, обіцяв за це його звільнити. У момент виконання старим вимоги... його застрелили на трупі цієї жінки»⁶⁹. Крім того, як зазначено в документі, складеному в січні 1939 р., підпорядковані Якушева з його відома «займалися витяганням кирками і кліщами золотих зубів з рота трупів розстріляних ...»⁷⁰.

Подібних епізодів про реальну роботу представників режиму, який присягнув в любові до соціальної справедливості і демократії, на жаль, дуже багато.

Підбиваючи підсумки, слід підкреслити необхідність подальших досліджень історії «великого терору», його специфічних рис в тому чи іншому регіоні, технології насильства. Такі дослідження, основані на реінтерпретації, на осмисленні раніше недоступного документального і фактичного матеріалу, є актуальними не тільки для аналізу ретроспективи. Це важливо для розуміння реальної природи сталінського ладу, якому його адепти хочуть повернути привабливий і респектабельний образ.

Досвід України підтверджує, що ініціюючи арешти «ворогів народу», влада, перш за все, здійснювала лінію на усунення реальних і евентуальних супротивників. Саме це завдання, в першу чергу, вирішували співробітники органів НКВД, фальсифікуючи справи, прагнучи домогтися «успіху» за будь-яку ціну. Разом з тим, це була частина стратегії планомірного знищення тих категорій населення, які вже були на обліку, як ненадійні або соціально небезпечні. У цьому сенсі не можна вважати «єжовщину» проявом нерегульованого або сліпого терору.

Це, однак, не виключало і проявів місцевої ініціативи, мотивованих страхом невиконання вказівок начальства, кар'єристськими

⁶⁹ ГДА СБ України, Київ, ф. 16, оп. 321, порядковий 59, арк. 2–3.

⁷⁰ Там само.

міркуваннями, зокрема, прагненням продемонструвати активність у боротьбі з різного роду «ворожими» або «шпигунськими» елементами.

Завершу словами італійського письменника і антифашиста Ігнаціо Сілоне. Ще до колапсу СРСР він написав про необхідність «правди подробиць», про те, що відбувалося там, тому що «головна правда, правда про устрій більше не підлягає жодному сумніву для всіх, хто думає, пише або говорить — чесно»⁷¹. Пошук «правди подробиць» — справа непроста. Крім іншого, вона вимагає професіоналізму та знання джерел. Особливо, коли йдеться про складні і багатопланові проблеми. Саме до них належить історія «великого терору».

⁷¹ Сілоне І. Еще раз о правде истории // Континент (Париж). — 1975. — № 2. — С. 361.

*Віктор Ченцов, Дмитро Архірейський
(Дніпропетровськ)*

Особливості «великого терору» 1937–1938 рр. на Дніпропетровщині

Chentsov V., Arkhireyskiy D. The peculiarities of «the great terror» of 1937–1938 in Dnipropetrovs'k region.

The article is dedicated to the regional peculiarities of «the great terror» of 1937–1938 in Dnipropetrovs'k region.

В репресивній політиці радянської держави особливе місце посідають репресії 1937–1938 років. За своїм масштабом, кількістю жертв, соціальною спрямованістю, зрештою, наслідками ці репресії в науковій літературі отримали назву «великого терору».

Проблема «великого терору» на даний момент вже має солідну історіографію. Істориками досліджено його основні причини, технологія впровадження, форми, негативний вплив на суспільство тощо. Вивчаються соціальний склад жертв репресій, організаційні, ідеологічні та структурно-кадрові аспекти діяльності органів-виконавців «великого терору». Останнім часом дослідження даної проблеми все частіше мають узагальнюючий характер. Триває вивчення регіональних особливостей політичних репресій взагалі і «великого